

JEAN-MICHEL BERTHELOT, *L'intelligence du social*, Presse Universitaire de France, Collection „Sociologie d'aujourd'hui”, 1990

Reflexia asupra socialului pare a fi prizoniera unui cerc vicios: sau răspunde criteriilor generale de relevanță și validitate, renunțând la privilegiul specificității și implicit la acela al științificității, întrucât nu surprinde esența particulară a obiectului, sau își proclamă specificul și, neputând răspunde acestor criterii, se situează din nou în afara cunoașterii științifice.

Lucrarea *L'intelligence du social* (Presse Universitaire de France, Collection „Sociologie d'aujourd'hui”, 1990) a sociologului francez Jean-Michel Berthelot * este departe de această dimensiune dramatică a epistemologiei sociologice: ea construiește, cu finețe și siguranță, conturul reconfortant al unei științe al cărui „drept de cetate” este pe deplin legitim. Căutând mecanismele interne prin care cunoașterea socialului se constituie simultan în calitate de cunoaștere științifică — relevantă și validă — și în calitate de cunoaștere caracterizată printr-un ireductibil specific, J. M. Berthelot consideră, în manieră kantiană, că întrebarea esențială nu este *dacă* cunoașterea științifică a socialului este posibilă, ci *cum* este ea posibilă: „Că inteligența socialului trebuie să se înscrie în cunoașterea științifică puțin și contestă. Dar, dincolo de această aparență, ce mod(uri) specific(e) de inteligibilitate implică ea? Caracterul ei fragmentar și polemic nu trimite la multiple modalități de definire a obiectului și la multiple tipuri de explicație? Și, dacă este așa, care este natura acestei pluralități? Este ea expresia unei fragilități a cunoașterii socialului, ușor contaminabilă de forme exterioare științificității sau indică, dimpotrivă, o realitate epistemică singulară? Este oare posibil ca mai multe moduri de inteligibilitate tot atât de valide să coexiste fără ca aceasta să contravină legilor logicii și exigenței probei prin care, în mod fundamental, cunoașterea științifică se definește? Fără a putea fi adus la un mod de inteligibilitate unic, singurul a cărei legitimitate ar fi recunoscută, proiectul unei inteligențe a socialului nu este el din capul locului condamnat? (p. 17). Răspunsurile sunt căutate pornind de la realitatea științifică așa cum este ea concentrată în texte sociologice paradigmatiche: Emile Durkheim, *Sinuciderea și Formele elementare ale vieții religioase*, Marx Weber, *Etica protestantă și spiritul capitalismului*, Karl Marx — *Capitalul*, Claude Levi-Strauss — *Structurile elementare ale rudeniei*, Edgar Morin — *Zvonul din Orléans*, Pierre Bourdieu — *Sensul practic* ș. a. (Astfel, *L'intelligence du social* poate fi citită și ca un efort de descifrare, dintr-o perspectivă originală, a unor texte de referință).

I. Două premise: cunoașterea socialului este „intelență a socialului” și „se construiește problematic”

Cunoașterea socialului nu poate fi neutră. Ea poate fi privită ca sistem al acțiunii sociale, și, în acest context, poate fi analizată din perspectiva actorului care gândește obiectiv conferind acestuia sens și integrându-l într-un sistem de inteligibilitate. *Subiectul cunoașterii este un actor în situație, iar cunoașterea este „intelență” a obiectului.* „Intelența este capacitatea de a stabili legături și a sesiza relații (...) Cunoașterea socialului apare aici ca un efort complex de punere în relație a unor elemente cognitive având statute diferite”. (p. 9—10). Un fapt (o judecată, un raționament) este întotdeauna integrat de și prin actorul cunoscător într-un context — logic, respectiv un discurs, pe de o parte, cognitiv, respectiv un ansamblu de cunoștințe, metode, tehnici etc. anterior constituit, pe de altă parte. În funcție de acest sistem, obiectul este nu obiect al cunoașterii în general, ci obiect al unui mod particular de inteligibilitate, implicând instrumente teoretico-metodologice adecvate simultan la obiect și subiect. „A pune problema intelenței unui obiect înseamnă a pune problema socio-cognitivă și socio-logică a modului de inteligibilitate prin care acesta este gândit (p. 16)”.

* Jean-Michel Berthelot este profesor la Universitatea Toulouse Le Mirail și secretar general al AISLF. Pe lângă numeroase studii, care abordează mai ales probleme de sociologie a educației și epistemologie socială, a publicat *Le piège scolaire*, PUF, 1983, *La construction de la sociologie*, PUF, 1991, *Ecole Orientation Société*, PUF, 1993.

„Inteligența socialului” nu este rezultatul aplicării unui program prestabilit, ea „se construiește problematic” într-un proces ce se definește ca „unitate în act” a teoreticului (inteligibilului) și empiricului (probei).

II. Nivelul logico-cognitiv investigat: „schema de inteligibilitate” ca nucleu al „inteligenței socialului”

Conceptul în jurul căruia se edifică întreaga argumentație este cel de „schema de inteligibilitate”: „O schemă de inteligibilitate (sau, pentru comoditate lingvistică, o schemă explicativă) este o matrice de operațiuni care permite înscrierea unui ansamblu de fapte într-un sistem de inteligibilitate care face acest ansamblu de fapte accesibil rațiunii, care furnizează o explicație (în sensul non-restrictiv al termenului) a acestuia: o astfel de schemă determină un mod de inteligibilitate care, în interiorul unei teorii constituită în model de analiză a unui domeniu dat, poate fi numit paradigmă, mai precis *paradigmă analitică*” (p. 23).

Schema de inteligibilitate evidențiază „dubla determinare” a explicației — exigența pertinentei în raport cu teoria și cea a validității empirice — permițând analiza mecanismelor de trecere de la un limbaj la altul (*intellangage*) care asigură articularea semnificativă a unor elemente epistemice eterogene la diferite niveluri ale explicației, îndeosebi la nivelul legăturii între teorie și practică.

Într-o arhitectură multinivelară a cunoașterii, schemele de inteligibilitate constituie un *nivel specific* între: 1. nivelul principiilor conducătoare atașate unor opțiuni ontologice și epistemologice și care iau adesea forma cuplurilor amitetice desemnate de Gerald Holton, prin termenul: „thēmata” (holism-atomism, ordine-dezordine, determinism-indeterminism etc.) și 2. nivelul conceptelor analitice (cauză, funcție, sistem etc.) a căror „ireductibilă ambiguitate” are consecințe importante asupra procesului de cunoaștere.

În consecință, a identifica și a analiza schemele de inteligibilitate echivalează cu a dezveli însuși nucleul, spațiul unde se înnoadă toate firele „inteligenței socialului”: „Astfel se organizează un parcurs: considerând a fi identificat nivelul specific unde se înnoadă inteligența obiectului (schemele de inteligibilitate — n. n.), acest parcurs urmează diferite căi: în aval, unde dialogul între teorie și empirie este totdeauna o negociere complexă și parțial opacă, permanent amenințată în științele sociale de alunecarea argumentației științifice în construcție doctrinară sau dezvoltare retorică; în amonte, unde schemele de inteligibilitate întâlnesc reprezentări puternice cu privire la Ființă și Cunoaștere, făcând loc angajamentelor ontologice și epistemice adesea contradictorii — determinism și indeterminism, holism și atomism, structuralism, și istorie ... — prin care curente de gândire se disting și se înfruntă” (p. 11).

III. Metoda: analiza ideal-tipică a schemelor de inteligibilitate

Epistemologul nu are la îndemână decât un discurs în care schema de inteligibilitate este „sublimată și ascunsă” într-o formă lingvistică particulară — limbajul natural. Identificarea acesteia necesită un instrument: cel pe care îl propune J. M. Berthelot implică un ansamblu de operații constând în esență în:

1. a selecta un număr limitat de texte care să permită identificarea unor ideal-tipuri ale modurilor de inteligibilitate a socialului; selecția, inevitabil supusă arbitrariului, are în vedere două criterii: relevanța textului în raport cu scopul urmărit și poziția sa în ansamblul producției sociologice (au fost selectate texte paradigmatic, recunoscute a fi realizat o abordare exemplară a obiectului);

2. a distinge în aceste texte între, pe de o parte, dimensiunea cognitivă și logica argumentativă — singurele care interesează efortul de înțelegere a modului de inteligibilitate — și, pe de altă parte, dimensiunea socială și logica comunicațională;

3. a aduce discursul analizat la forma $T \rightarrow \{p\} \simeq \{e\}$, unde T desemnează un sistem conceptual organizat (o teorie), $\{p\}$ un ansamblu de propoziții explicative, $\{e\}$ o clasă de propoziții empirice, \rightarrow interferența logică, iar \simeq adecvarea empirică;

4. a repera în interiorul discursului propozițiile explicative (p) reductibile la formula $A \rho B$, unde A și B desemnează entitățile studiate (exprimate prin conceptele corespunzătoare), iar o relație determinată de explicare a lui B prin A , ca și a propozițiilor empirice (e), reductibile la formula $x r y$, unde x și y sunt date empirice structurate, iar r desemnează relația dintre acestea: „Explicația, sau rațiunea fenomenului studiat (simbolizat prin B), rezidă chiar

în această punere în relație determinată cu un alt fenomen sau altă entitate determinată (simbolizată prin A), pertinentă pe de o parte în raport cu o teorie (T), iar pe de altă parte în raport cu câmpul de studiu" (p. 40).

5. a izola, printr-o metodă secvențială, dintr-un text care se prezintă ca o articulare de secvențe de diferite tipuri, pe cele „care pot fi calificate ca demonstrative, respectiv care vizează a stabili o propoziție explicativă puternică” (p. 42): succesiunea de propoziții explicative și propoziții empirice astfel izolate este reductibilă la formula $p(\Lambda\varphi B) \simeq e(x r y)$.

Multiplele reduții operate în acest efort de formalizare pot genera întrebări legate de pertinența aplicării unei astfel de metode la discursul social. Conștient de aceasta, sociologul francez precizează: „Formulele pe care le utilizăm vizează să exprime ideal-tipuri logico-cognitive... Ele au o valoare esențialmente euristică, postulând nu o realitate a cărei reflex ar dori să fie, ei procese a căror clarificare o permit. Doar o formalizare a diverselor logici explicative, a diferitelor tipuri de raționalitate ce intervin în procesul de cunoaștere a unui regn definit al realului permite sesizarea jocului complex al interferențelor și transferurilor... Departe de a reduce complexul la simplu, *formalizarea ideal-tipică este un instrument de sesizare controlată a complexului* (s. n.) pornind de la logicele care se înnoadă aici” (p. 119).

Schemele de inteligibilitate astfel identificate prezintă trei componente: a. un nucleu logic, formalizabil după modelul $A\varphi B$; b. o formă logică ce exprimă relația de inteligibilitate fundamentală φ ; c. un program, materializare variabilă a formei logice în condițiile utilizării unor proceduri și tehnici particulare. „... acest travaliu de producere a unor fapte (date empirice — n. n.) noi și de traducere a datelor existente (în contexte logice cognitive noi — n. n.), de ajustare reciprocă a bazei empirice astfel constituită și a propozițiilor ce pot să o explice constituie materializarea a ceea ce noi propunem să se numească un program explicativ” (p. 132). Același program poate da naștere unor subprograme (numite în mod obișnuit abordări, puncte de vedere, metode etc.), astfel încât la acest nivel ia naștere o adevărată inflație de denumiri ce amplifică în mod artificial impresia de pluralism.

O schemă se manifestă ca normă latentă pentru un ansamblu de procese de cunoaștere, realizând inserția obiectului într-un mod de inteligibilitate printr-o dublă mediație: a profesurii de credință — care implică o opțiune filosofico-epistemologică a cercetătorului — și a paradigmatelor analitice, fie teoretice, fie analogice — „formațiuni discursive singulare susceptibile de a se constitui în modele de investigație și de explicare într-un câmp exterior lor” (p. 124).

Identificarea diferitelor scheme de inteligibilitate și a raporturilor dintre ele, analiza modelului în care schemele se constituie în programe și paradigme și a dialogului acestora în fața exigenței de a-și proba pertinența și validitatea constituie esența metodei pe care autorul însuși o califică drept „analitică”, „ideal-tipică”, „intensivă”.

IV. O (ipo)teză: pluralismul explicativ în sociologie este expresia dialecticii Multiplu-Unul

Sociologiei nu-i sunt proprii nici monismul, la care a tentat explicația cauzală, și nici dualismul explicativ, deschis de explicația comprehensivă weberiană. Pluralismul explicativ constituie specificul său epistemologic: „... inteligența socialului este plurală: disciplină, abordări, metode, paradigme... nimic nu se conjugă la singular. Această pluralitate este aici luată în serios: *rădăcinile sale logice și simbolice* sunt sistematic puse în evidență relevând ireductibila combinare a schemelor de inteligibilitate, a programelor de analiză, paradigmatelor analogice, a angajamentelor metafizice prin care se operează construcția unui discurs cognitiv” (coperta IV). „Pluralismul pragmatic” al cercetătorilor de teren este dublat de un „pluralism teoretic” al celor care se autodefinesc în interiorul sau în vecinătatea unui mod de abordare, unei paradigme ș.a.m.d.

În pofida evidenței lui contradictorii, pluralismul nu implică rupturi epistemice, ci coexistența unor moduri de inteligibilitate diferite, dar complementare și reciproc penetrabile, așa cum o dovedesc, între altele:

1. izomorfismele logice între cele șase scheme de inteligibilitate identificate: cauzală, structurală, funcțională, hermeneutică, intențională (*actanțel*), dialectică;
2. mecanismele de neutralizare a specificității explicative a unei scheme în profitul alteia: „De fiecare dată, schema explicativă dominantă în care se inserie reflexia autorului tinde să neutralizeze și să obiectiveze relațiile explicative parțiale (oferite de alte scheme — n. n.), de care se servește în analiza concretă sau care îi sunt furnizate în referințele (empirice, n. n.) la care face apel. Această neutralizare este un fenomen de primă importanță. Asociată izomorfismelor reperate între scheme, ea permite evidențierea atât a interferențelor particulare, cât

și al modului cel mai frecvent de construcție a explicației în științele sociale: *subordonarea unor logici explicative parțiale față de autoritatea unui program dominant*" (p. 94).

3. mecanismele de integrare a diferitelor scheme în explicații complexe; obiectul însuși impune această integrare: „socialul nu este nici un ansamblu de variabile sau de sisteme fizice, nici un ansamblu de semnificații, de reprezentări și de limbaje, nici scena unică și întotdeauna redescoperită pe care oamenii își joacă destinul lor cotidian, ci toate acestea la un loc. Fără îndoială, această complexitate poate fi redusă în efortul de descriere, fie el calitativ sau statistic. Dar explicația postulează, dacă nu cuprinderea întregului, cel puțin surprinderea interrelației dintre dimensiunile sale fundamentale: determinări structurale, constelații semnificative, logici ale actorilor istoriei" (p. 90);

4. mecanismele de trecere de la o schemă la alta în explicarea acelorași date empirice caracterizate prin „neutralitate teoretică": „Această situație ne pare a constitui una dintre caracteristicile decisive — poate caracteristica — ale științelor sociale în ansamblul lor: oricare ar fi limbajele descriptive privilegiate în funcție de discipline și câmpuri, oricare ar fi teoriile de rază medie construite, este întotdeauna posibil a opera un *transfer de inteligibilitate*. În raport cu obiectul, problema este, evident, cea a pertinentei și validității acestui transfer care trebuie să se supună regulilor cunoașterii științifice pentru a putea fi recunoscut. Independent de această chestiune normalivă, însă, esențialul este că *natura logică a elementelor și procedurile de cunoaștere îl fac posibil*" (s. n., p. 113).

5. „dialectica probei", respectiv „jocul slăbirii reciproce a teoriilor în câmpuri diverse unde ele sunt efectiv în concurență" (p. 221), dialectică ce generează în același timp rafinarea și întărirea teoriilor în cauză.

Mecanismele evidențiate relevă faptul că, deși plurală, „sociologia, așa cum s-a constituit ea de la sfârșitul secolului trecut până astăzi, constituie, fără îndoială, un spațiu epistemic divers și multiplu, dar *fundamental comun*" (s. n., p. 237). Pluralism și continuum explicativ nu sunt decât cele două fețe ale unei și aceleiași medalii.

V. Consecință: fragilitatea și forța sociologiei

Pluralismul explicativ creează sentimentul unei științe aflată în situația acrobatului pe sârmă: permanent amenințată de derivă a programelor explicative de la maniera analitică — singura științifică — la cea „realistică" — ce consideră forma logică a schemelor de inteligibilitate ca relație existentă în obiect, ca proprietate a realului, „retorică" — în care, dimpotrivă, schema logică e transformată într-un fapt exterior impus obiectului, ori „doctrinară" — în care forma logică se află în serviciul unei teorii dogmatice care substituie analizei unui fapt real ilustrarea prin acesta: balansând între teorii puternic angajate ontologic și epistemologic și empirismul descriptivist: împiedicându-se de exigențele probei pertinentei și validității. Echilibrul emerge — aparent paradoxal — din chiar pluralismul care îl face problematic. Ceea ce în mod obișnuit este considerat a constitui slăbiciunea sociologiei — pluralismul explicativ și „aporetica probei" — este în egală măsură sursă și expresie a forței sale: științele sociale, sociologia mai ales, „realizează în plan sincronie ceea ce științele naturii au cunoscut cel mai adesea în plan diacronic: coexistența modurilor de inteligibilitate" (p. 238). „*Poate că specificitatea științelor sociale rezidă, în ultimă analiză, nu atât în producerea de cunoștințe pozitive, cât în această explorare neincetată a modurilor de inteligibilitate a obiectului*" (s. n., p. 243).

Lucrarea lui J. M. Berthelot sugerează o rezolvare interesantă a problemei raportului dintre științificitate și specificitate: sociologia este științifică numai în măsura în care este specifică. Aspirând la „intelența socialului" și nu la o cunoaștere neutră, criteriile și normele științificității sale nu pot fi introduse din exterior, ci se *construiesc* în interiorul câmpului cercetării, în însuși procesul prin care obiectul se dezvăluie subiectului-actor al cunoașterii,

Pentru sociologul preocupat de legitimitatea propriei identități, această sugestie este reconfortantă.

Organizată într-o unitate care nu permite lectura parțială, putând interesa specialiști în teoria cunoașterii, epistemologie socială, sociologia cunoașterii, logică, *L'intelligence du social* este — dincolo de posibilele reproșuri legate de limitele metodei ori terminologie — o lucrare bogată, solidă și incitantă.